

## Концепт політичної довіри та реалії посттоталітаризму (методологічний аспект)

**Маргарита Чабанна,**  
доктор політичних наук,  
доцент,  
Національний університет  
„Києво-Могилянська  
академія”

**Marharyta Chabanna,**  
Doctor of Political Science,  
Associate Professor,  
National University  
of Kyiv-Mohyla Academy

ORCID: 0000-0002-0898-8290  
[chabanna@ukma.edu.ua](mailto:chabanna@ukma.edu.ua)

**Анотація.** У статті висвітлено взаємозв'язок механізмів здійснення тотального контролю та формування політичної довіри у тоталітарній державі з акцентом на цілях та методах впливу на суспільну свідомість, що визначає особливості подальшої трансформації політичного режиму. Зокрема, аргументовано доцільність інтерпретувати риси посттоталітарної свідомості як чинника формування інституційної довіри у процесі демократизації. Актуальність дослідження зумовлена тим, що політичну довіру традиційно вивчають для пояснення суспільної підтримки політиків чи політичних інститутів у демократичному або перехідному режимі, подекуди ігноруючи або навіть заперечуючи її роль

у підтримці певного типу влади недемократичної. Зважаючи на те, що у загальній інтерпретації тоталітаризм сприймають як терор, доповнюючи розуміння цього типу диктатур визнанням їх моністичної сутності, у статті запропоновано змістити фокус уваги на контролюючу функцію держави, реалізовану через масові репресії, пропагандистську діяльність та процес ресоціалізації. Стверджуючи, що тоталітарна держава вимагає від громадян суб'єктності у здійсненні такого контролю, умовою його тотальності автор пропонує вважати поєднання насильницького примусу (тобто зовнішнього контролю) з політичною самоцензурою (внутрішнім контролем). У такому контексті, з методологічної точки зору, аргументовано доцільність визначати зовнішній контроль як чинник формування політичної довіри, а політичну самоцензуру як наслідок довіри до тоталітарної влади. Також у статті обґрунтовано, що підтримуваний владою інверсійний зв'язок між політичною та міжособистісною довірою має значення для пояснення особливостей довіри після зміни політичного режиму в державі. Із використанням цієї аргументації автор доводить, що відповідне штучне формування довіри в межах диктатури відіграє суттєву роль у поясненні посттоталітарних трансформацій, зокрема, підтримки формальних і неформальних політичних інститутів, які визначають перебіг демократизації.

**Ключові слова:** політична довіра, тоталітаризм, демократизація, політична свідомість, соціальна атомізація, пропаганда

## The concept of political trust and the reality of posttotalitarianism (methodological aspect)

**Abstract.** The article considers the interrelation between the mechanisms of total control implementation and political trust formation in a totalitarian state with an emphasis on the goals and methods of shaping social awareness, which determines

the features of the further transformation of the political regime. In particular, the expediency of interpreting the features of posttotalitarian consciousness as a factor in the formation of institutional trust in the process of democratization is argued. The relevance of the research question is determined by the fact that political trust is traditionally analyzed to explain public support for politicians or political institutions in a democratic or transitional regime. However, sometimes scholars ignore or even deny its role in supporting certain types of undemocratic authority. In this context, considering the general interpretation of totalitarianism as mass terror, as well as its broader understanding with the recognition of the monistic essence, the article proposes to shift the focus of attention to the controlling function of the state, realized through mass repressions, mass propaganda activities and the process of resocialization. Arguing that a totalitarian state requires a specific subjectivity from citizens in establishing such political control, the author proposes to consider the combination of violent coercion (external control) with political self-censorship (internal control) as a condition for its totality. Therefore, from a methodological point of view, the expediency of determining external control as a factor of the formation of political trust, and political self-censorship as a consequence of trust in totalitarian authority is argued. The article also substantiates that the government-supported inversion relationship between political and interpersonal trust is important for explaining the specifics of trust after the change of political regime in the state. Consequently, author proves that the so-called artificial formation of trust within the dictatorship plays a significant role in explaining post-totalitarian transformations. In particular, it determines the support of formal and informal political institutions in the context of democratization.

**Key words:** political trust, totalitarianism, democratization, political awareness, social atomization, propaganda

Політична довіра як явище або як теоретичний концепт привертає дедалі більшу увагу вчених, зважаючи на стрімкі трансформації суспільних відносин у сучасному світі. Зокрема, розгалужені горизонтальні зв'язки і незмінна роль виборчого процесу у визначенні політичного ландшафту, в управлінні державами і спільнотами викликають цікавість дослідників щодо чинників політичних відносин.

**Постановка та дослідженість проблеми.** Зважаючи на те, що абсолютизувати раціональність у політиці не завжди доцільно, а вимірювати фактори суспільного вибору не завжди раціонально, фокус уваги зміщується в бік психологічних, ціннісних та поведінкових аспектів взаємодії. Наприклад, тих, які уможливають здійснення відповідного вибору та підтримання сталих зв'язків без потреби володіти вичерпною інформацією про політиків, кандидатів на посади або потенційних партнерів. Використання міждисциплінарного підходу для врахування максимальної кількості факторів дозволяє цілісно побачити контекст і уникнути тих методологічних обмежень, які потенційно спричинено вузьким фокусом уваги на процесуальних або формально-інституційних сторонах політичної взаємодії.

Наукова цінність дослідження політичної довіри значною мірою зумовлена множинністю контекстів. Її соціальний та політичний виміри не обходять увагою ані дослідники демократії і демократичних трансформацій,

ані наукові установи, що проводять опитування громадської думки, ані прагматично налаштовані політтехнологи і суб'єкти виборчого процесу. Загалом політичну довіру визначають як підтримку громадянами політичних інститутів, таких як уряд і парламент, в умовах невизначеності або вразливості щодо дій цих інститутів [1]; як базову оціночну орієнтацію щодо уряду, яка спирається на те, наскільки він діє відповідно до нормативних очікувань людей [2]; або як оцінку громадянами атрибутів основних інститутів держави, зокрема, їх надійності, справедливості, компетентності, прозорості у виробленні політики та відкритість до конкуренції [3]. Тоді як соціальна довіра є впевненістю у надійності соціального об'єкта („що ґрунтується на уявленні або знанні про нього і пов'язана зі здатністю передбачати, прогнозувати чи впливати на дії цього об'єкта, контролювати його діяльність” [4]). Водночас прагнення відшукати усталені зв'язки та диверсифікувати чинники формування інституційної довіри привертає увагу до генералізованої, узагальненої довіри.

Багатовимірність феномену довіри та варіативність інтерпретацій її сутності через множинність предметів вивчення з акцентом на психологічних, політичних, економічних аспектах, так само як і виокремлення різних рівнів довіри, потребує розвиненої методології, поєднання наявних підходів та теорій і цілком закономірно зумовлює виникнення та розвиток нових наукових концепцій (подекуди малопов'язаних між собою), що забезпечує пояснення згаданих особливостей. Таким чином, досліджуючи довіру політичну, аж ніяк не варто оминати ті здобутки у її поясненні, які отримано психологами, соціологами, філософами, оскільки довіра формується не у вакуумі і визначається нашаруванням впливів соціалізації, навчання, досвіду соціальної та політичної взаємодії та, здебільшого, особистими рисами її суб'єктів, їх раціональністю, емоційністю, критичністю, (не завжди безпосереднім) зв'язком з генералізованою або соціальною довірою, а також рівнем поінформованості і, переважно, так званім зовнішнім середовищем (політичним режимом, інформаційною та освітньою політикою держави, ефективністю функціонування політичних інститутів, перебігом виборчого процесу, що перебувають у фокусі безпосередньої уваги політологів).

Сутність довіри більшість учених пояснює через так зване позитивне очікування, переконаність суб'єкта у тому, що об'єкт довіри виражатиме сприятливе ставлення до нього, не шкодитиме, чинитиме відповідально, передбачувано, відповідно до зобов'язань і попередніх домовленостей (авторами таких підходів є С. Робінсон, Дж. Ремпел, Дж. Холмс, М. Занна, П. Рінг, Д. Руссо, К. Каммерер, А. Вейгерт, Д. Левіс, Р. Гардін, Б. Барбер, Х. Гарфінкел, Н. Луман). Водночас комплексний підхід до інтерпретації сутності довіри передбачає врахування такого чинника, як раціональна оцінка суб'єктом (зокрема, в інституційних теоріях, представлених дослідженнями таких учених, як: Д. Марч, Д. Норт, Д. Старк, А. Лейпхарт, К. Вайсман, К. Оррен, С. Сковронек, Дж. Коулмен, М. Гезерінгтон та інші), з визнанням того, що ставлення громадян до політичних інститутів формується політичною культурою країни [5; 6, с. 715]. На протипагу або

на доповнення висловлених тверджень, у так званих культурних теоріях (представлених у працях Г. Алмонда, С. Верби, Р. Інглгарта, Р. Патнема та інших) не менше значення мають уявлення про об'єкт, а також його емоційне сприйняття. Загалом, культурні теорії вивчають політичну довіру як екзогенну стосовно політичних інститутів, натомість інституційні – теорії як ендогенну, оскільки вважають політичну довіру раціональною відповіддю індивідів на інституційну ефективність, її наслідком, а не причиною.

Не перебуває поза межами уваги вчених і ціннісна основа довіри. Пояснюючи роль довіри у легітимації політичної влади [7] та конкретних політичних інститутів, учені зважають на прагнення політичних режимів сформувати спільну систему цінностей [8; 9; 10, с. 65] і норм [11]. Водночас самих спільних цінностей недостатньо для формування ані соціальної, ані політичної довіри через те, що має значення їх зміст, зокрема, зміст цінностей індивідуального суб'єкта.

У таких поясненнях простежується, проте, певна контроверсійність. З одного боку, довіра до політичних інститутів і окремих політиків спирається на спільні цінності і норми, які вони поділяють або яких дотримуються, але, з іншого боку, як підкреслюють учені [11], довіра до влади визначається її передбачуваністю, послідовністю і організованістю, виконанням узятих на себе зобов'язань. Отже, спрощено пропонуємо виокремлювати раціональні (досвід) та ірраціональні (цінності, стереотипи, емоції) чинники політичної довіри.

При цьому, зважаючи на вагомість особистісного чинника, не можемо нехтувати як психологічними рисами суб'єкта довіри, властивими для його темпераменту, так й індивідуальними особливостями, сформованими через досвід особистої неполітичної взаємодії, у процесі соціалізації. Одним з тверджень, на яке спирається це дослідження, є спричинена пошуком безпеки базова потреба людини довіряти близькому оточенню, пов'язана з прагненням прийняття, визнання, єдності зі спільнотою. Тобто, якщо припустити, що певний рівень довіри (у тому числі, генералізованої) притаманний людині від народження, то особливості її соціалізації і досвід взаємодії розвивають або придушують цю схильність. З іншого боку, за однакового процесу політичної соціалізації, суб'єкти, які поділяють спільні цінності, можуть демонструвати різну довіру до одних і тих самих політичних інститутів або владних осіб.

І тут варто відзначити малоописаний у науковій літературі фактор виникнення довіри. Окрім ціннісної основи і ролі очікувань у формуванні довіри або ж психологічної схильності довіряти іншим, не варто недооцінювати чинники її цілеспрямованого (подекуди штучного) формування політичним суб'єктом, коли здобуття влади є ситуативним (не базованим на оцінці ефективності, кредиті довіри тощо) або становище владного суб'єкта є хитким. Вплив довіри на забезпечення стабільності політичної взаємодії, інститутів і політичної системи загалом, що зумовлює їх ефективність, визнається поза межами порівнянь різних політичних режимів. Водночас, якщо демократичне правління потребує

довіри широких верств суспільства <sup>1</sup> (тоді як авторитарне зазвичай ні), то тоталітарне правління у чистому вигляді залежить від політичної довіри цілковито. Тобто, якщо рівень довіри до демократичної влади може хитатись (спричиняючи, логічно, ротацію еліт), то хиткість довіри до влади тоталітарної підважує легітимність правління, оскільки тоталітарний контроль з виникненням найменших сумнів у його доцільності, за самою логікою свого визначення, припиняє бути тотальним.

Попри це, політичну довіру переважно вивчають для пояснення побудови горизонтальних зв'язків, суспільної підтримки політиків чи політичних інститутів у демократичному або гібридному режимі, подекуди ігноруючи або навіть заперечуючи її визначальну роль у підтримці певного типу влади недемократичної. Така інтерпретація присутня як у працях авторів концепту політичної довіри [2; 5; 7–9; 39–43; 45; 46; 48], так і у сучасних дослідженнях [1; 6; 10–13; 35–37; 44–47; 59–66; 69]. Вказуючи на малодослідженість, маємо на увазі помітний у теорії тоталітаризму акцент на тому, що в основі тоталітарного правління лежить ідеологічний та партійний монізм, мілітаризація, політизація та масовий терор [13; 14; 16; 17; 26; 28; 31; 32] і неврахованим залишається чинник довіри, що значно уможливує тотальний контроль (який, безумовно, в окремих своїх аспектах здійснюється силовими засобами, проте без довіри до влади призводив би лише до авторитаризму).

Отже, метою цієї статті є з'ясування взаємозв'язку тотального контролю і політичної довіри у тоталітаризмі та його наслідків для формування інституційної довіри у процесі демократизації посттоталітарного режиму. Відповідно, завдання: узагальнити ознаки тоталітаризму з акцентом на зумовленості методів здійснення тоталітарного правління прагненням встановити тотальний контроль над суспільством; окреслити причинно-наслідкові зв'язки між контролем та довірою (як політичною, так і міжособистісною) у контексті розгляду методів впливу тоталітарного режиму на суспільну свідомість; з'ясувати, яку роль відіграють культивовані режимом соціально-психологічні особливості у формуванні інституційної довіри посттоталітарного суспільства.

**Виклад основного матеріалу.** Припускаючи, що сутність тоталітаризму визначається через взаємозв'язок контролю і довіри, наведемо теоретичні підходи та інтерпретацію критеріїв тоталітарності, що дозволить нам пізніше показати роль засобів тоталітарного правління у встановленні тотального контролю над суспільством і водночас у формуванні довіри до влади.

К. Фрідріх та З. Бжезінський виокремили такі структурні особливості тоталітарних диктатур, як: офіційна ідеологія, яка охоплює всі сфери суспільства і яку підтримують усі його громадяни; єдина партія, яку, як правило, очолює одна людина, диктатор, і до складу якої входить порівняно невелика частина населення; репресивний поліцейський контроль для

<sup>1</sup> У межах мейнстрімного дискурсу про довіру та громадянську участь є нормативне припущення, що демократія корисна для політичної довіри [12].

збереження панівного становища партії та забезпечення впливу вождя; цілковитий контроль партії над засобами масової інформації громадськими організаціями; наявність милітаризованих формувань партії, підпорядкованих їй вождю; централізоване керування економікою за допомогою бюрократичного апарату [13, с. 10–11]. Р. Арон так формулював визначальні ознаки тоталітаризму: монопольне право певної партії на політичну діяльність, коли ідеологія партії проголошується єдино правильною, а згодом – державною; виключне право держави на силовий вплив та засоби переконання, державне керування засобами масової комунікації; підпорядкування державі більшості видів економічної та професійної діяльності суспільства; його політизація та ідеологізація; репресії і терор [14]. М. Кертис виокремив такі риси тоталітаризму: офіційна ідеологія, спрямована на побудову політичного і соціального порядку та створення нового типу особистості; монополія певної політичної сили на тотальний контроль суспільства, впровадження всеохопного конформізму, терору й політичної поліції; ієрархічна однопартійна система; підміна особистих інтересів суспільними; централізація влади, недопущення опозиції та інакодумства<sup>2</sup>; непідконтрольність вищої влади суспільству; контроль з боку партії та уряду над засобами масової інформації та освітньою системою для мобілізації громадян; відсутність вільних виборів; монопольний контроль над зброєю та армією; відмова громадянам у вільному виїзді за кордон; централізована планова економіка та контрольоване споживання [16, с. 7–13]. Л. Шапіро серед визначальних ознак тоталітарного режиму називав наявність вождя, визначення ним законності та порядку, контроль над особистими сферами та мораллю, постійну мобілізацію населення для досягнення поставлених урядом цілей, легітимність режиму, що впливає з його підтримки масами [17, с. 20–43].

Зауважимо, що поняття „тоталітаризм” у цьому дослідженні використано для позначення влади, яка здійснює тотальний контроль, для позначення формату відповідної взаємодії в межах як політичних режимів, так і суспільних рухів або окремих спільнот. Тоталітарний політичний режим у цьому контексті пропонуємо визначати як такий, якому притаманні політичне, економічне, ідеологічне панування правлячої еліти, організованої у цілісний бюрократичний партійно-державний апарат (очолюваний лідером) і тотальний контроль над суспільством, задля здійснення якого відбувається втручання в усі суспільні сфери [18, с. 85]. Отже, сфокусуємося на сутнісній рисі тоталітарного правління: тотальному контролі, на тому, як він трансформує свідомість і (опосередковано) сприяє формуванню довіри до суб'єкта репресивної діяльності. Відповідно, сформульоване припущення стосується того, що в основі тоталітарного контролю не лише узурпація влади і нагляду над політичними і неполітичними інститутами та регламентація суспільних відносин і навіть не просто вимушена зовнішня слухняність населення, а певна форма довіри, сформована, проте, доволі специфічним способом.

<sup>2</sup> Термін „інакомислення” під час розгляду цього питання використав К. Г. Юнг [15].

Загалом, значення лояльного ставлення до влади у тоталітарній державі подібне до ситуації у демократії і пов'язане насамперед з уникненням опору режиму з боку населення. Беручи до уваги те, що легітимізувати владу суто силовими методами (як і зовнішньо контролювати дотримання постулатів ідеології, уникати нерегламентованих державою соціальних зв'язків та дій), не спрямованими на психологічний вплив, неможливо, визнаною особливістю тоталітарного або тотального контролю є, з одного боку, злиття, ототожнення з вождем і владою, а з іншого боку, забезпечення самоцензури. Водночас, у загальній інтерпретації, спрощуючи розуміння і не деталізуючи ознаки, тоталітаризм у будь-якому масштабі насамперед сприймають як терор. Почасти як терор масовий і, як правило, безпідставний. При цьому навіть насильницькі засоби управління суспільством (на доповнення до ненасильницьких, пов'язаних з ідеологізацією та політизацією всіх сфер діяльності) спрямовано на формування суспільної свідомості, яка виступала б зручним об'єктом тоталітарного маніпулювання і відтак уможливила здійснення політичної самоцензури.

Зважаючи на потенційну контроверсійність інтерпретації терору або насильницького примусу як засобу трансформації свідомості і, зокрема, формування політичної довіри, цей аспект взаємодії влади із суспільством слід розглянути детальніше. Попри декларативне дотримання свобод, за твердженням Б. Беттельгейма, розвинені комунікаційні технології та наявність масового суспільства у тоталітаризмі уможливають ситуацію, коли громадяни дотримуються переконань, пов'язаних державою. Передумовою такого нав'язування є когнітивний дисонанс, спричинений поєднанням дій на підтримку тоталітарної влади і поглядів, яким ці дії суперечать. Іншими словами, дисонанс спричинений потребою висловлювати активну підтримку і при цьому „внутрішньо протидіяти системі” [19]. Таким чином, у людей, налаштованих антисистемно стосовно встановленого режиму, тоталітаризм з його вимогою лояльності до влади спричиняє внутрішній конфлікт: людина або діє за власними переконаннями і стає об'єктом репресій, або перебуває у відносній безпеці, але зраджує свої переконання і діє всупереч власним цінностям. Тобто, для нонконформістів існує вибір між опором системі або висловлюванням переконань, які вони зневажають, що, у свою чергу, „послаблює цілісність особистості” [19]<sup>3</sup> і призводить до психологічного дискомфорту та, відповідно, до прагнення його позбутися. Реалізація такого прагнення, зважаючи на те, що, згідно з психоаналітичним підходом, цілісність особистості визначається відповідністю її вчинків переконанням, можлива шляхом а) зміни поведінки (у ситуації, коли антисистемна діяльність тягне за собою репресії), б) зміни переконань (їх узгодження з проявами зовнішньої лояльності до влади). При цьому, прийняття нав'язуваних переконань як

<sup>3</sup> Зауважимо, що, згідно з психоаналітичною теорією, для забезпечення внутрішнього і зовнішнього комфорту, безпеки індивіда його зовнішній і внутрішній світ повинні перебувати у гармонії одне з одним.

власних зумовлюється намаганням уникнути помилки (коли несхвалювана державою діяльність вважається неправильною), складністю постійного замовчування опозиційних поглядів (навіть у найближчому оточенні, рівень довіри до якого держава теж намагається регулювати) і, отже, побоюванням викриття. Натомість внутрішнє прийняття нав'язуваних норм забезпечує їх носіїв від помилкових дій і забезпечує як фізичну безпеку, так і подолання внутрішнього конфлікту.

Повертаючись до запитання, навіщо тоталітарній владі довіра з боку об'єктів її контролю, треба зазначити, що тотальний контроль обов'язково має два виміри: зовнішній і внутрішній. І якщо зовнішній безпосередньо пов'язаний зі силовим примусом тоталітарної держави, то механізм формування внутрішнього є складнішим, оскільки передбачає роль як репресивних дій режиму, так і психосоціальних особливостей суспільства. Іншими словами, якщо демократичні, перехідні та гібридні режими обмежуються контролем зовнішнім, цілком достатнім для підтримання суспільного порядку, забезпечуючи функціонування політичних і соціальних інститутів, не потребуючи контролю суспільної свідомості, то тоталітарний режим, залежний від підтримки, базованої на активній несвободі, використовує ті методи, які перебувають поза традиційними повноваженнями політичних інститутів і вимагають від громадян певної суб'єктності у здійсненні такого контролю. Тобто, можемо стверджувати, що для ефективності тоталітарного (тотального) володарювання необхідним є поєднання насильницького примусу (зовнішнього контролю) з самоцензурою (внутрішнім контролем). Поняття „самоцензура” в межах цього дослідження використано у значенні політичної самоцензури, що зумовлено, не в останню чергу, політизацією всіх видів суспільної діяльності. У такому контексті політизація всіх сфер і суттєва роль візуальних та вербальних символів (нав'язаних насильницьким способом) становить постійний тригер для нонконформіста. Таким чином, початковий (потенційний) опір зовнішньому контролю заміщується певною привабливістю нав'язуваних дій і символів<sup>4</sup>.

На підставі наведеного твердження є сенс розглядати довіру до влади як один з чинників внутрішнього контролю, що передбачає більше, ніж просто лояльність чи покора, і навіть більше, ніж активна підтримка. Вона дозволяє некритично оцінювати політичні інститути та впроваджувані політики, сприймати ідеологічні настанови як правильні, вважати норми і цінності, пропоновані режимом, також правильними, що сприяє їх прийняттю на особистому рівні.

Відповідно, у статті визначаємо зовнішній контроль як чинник формування довіри, а внутрішній контроль (у формі самоцензури) — як наслідок довіри до тоталітарної влади. Виходячи з цієї ідеї, розглянемо

<sup>4</sup> Б. Беттельгейм для пояснення ролі владного суб'єкта у формуванні бажань індивіда, на прикладі тоталітарних держав, використав поняття „сурогату над-Я”. Відповідними сурогатами він називав вождів і загалом систему, отримати схвалення від яких, як і самосхвалення, індивід може лише через отождолення з ними, коли підкорення системі не просто гарантує безпеку, але і звільняє від почуття провини [19]. В цьому контексті дотичним є поняття ідентифікації з агресором, запроваджене А. Фрейд.



методи управління тоталітарним суспільством у контексті, який дозволить зрозуміти, як влада формує довіру, якими є наслідки самоцензури та яке значення вони мають для посттоталітарних трансформацій. Отже, зіставимо чинники формування політичної довіри з методами тоталітарного правління. Розпочнемо з того, що встановлення тотального контролю тоталітарною владою і сформованої до неї довіри, яка уможливує тривале його здійснення, залежить як від зовнішніх, „об’єктивних” умов та зумовлених ними індивідуальних потреб, так і від психологічних рис членів суспільства. Щодо зовнішньої ситуації, обставин, які спонукають підтримувати тоталітарні режими, вступати у тоталітарні секти або приєднуватися до рухів<sup>5</sup>, зазначимо, що чинником встановлення відповідного політичного режиму, наприклад, може виступити невдоволення населення демократією, як це було у Веймарській республіці, де відбулася спроба запропонувати альтернативну політичну владу. В межах тоталітарних сект це, зазвичай, складні емоційні, побутові, економічні ситуації, у яких опиняються їх учасники напередодні залучення до нової спільноти, яка пропонує належність як вирішення особистих складнощів. Тоталітарні політичні рухи зазвичай приваблюють своєю неконформністю, і якщо приєднання до них відбувається добровільно, то це внаслідок поєднання зовнішнього чинника (ситуації, яка спонукала людину шукати альтернативу або приєднатися до спільноти, належність до якої задовольняла її тимчасові прагнення) та внутрішніх (психологічних) особливостей, пов’язаних, як мінімум, з прагненням підпорядковуватись, орієнтуватися на лідера (визначальна роль якого є атрибутом тоталітарного руху), уникати або протистояти звичному середовищу (оскільки тоталітарний рух критично налаштований до реалій, тоді як секта, наприклад, пропонує певний уявний захист від них).

У цьому контексті, для інтерпретації ролі методів тоталітарного управління і виховання у культивуванні тих чи інших рис суспільної свідомості та, відповідно, у формуванні політичної довіри вкажемо на соціальну атомізацію як чинник становлення тоталітаризму, що, як показує історія ХХ ст., сприяв диктатурам у низці країн. Посилаючись на праці теоретиків, звернемо увагу, що Х. Арндт називала масовість (з якою пов’язані процеси знеособлення, атомізації, відчуження індивіда) основною рисою тоталітарних рухів, а наявність масового суспільства – головною передумовою становлення тоталітарних режимів [20, с. 360–365]. Е. Ледерер, вважаючи фашизм наслідком масовізації [21], ототожнював тоталітарне та масове суспільство. Е. Фромм зауважував, що атомізованість та відчуження особистості у масовому суспільстві спричиняє її схильність до участі у тоталітарних рухах [22]. На думку В. Корнхаузера, атомізація спричиняє появу „виразного відчуття відчуження та занепокоєння, звідки

<sup>5</sup> Зауважимо, що зіставлення тоталітарних держав і тоталітарних спільнот у межах цього дослідження є цілком прийнятним, оскільки попри різні масштаби панування і подекуди різні цілі спільною є як залежність від тотальної підтримки, заснованої на довірі (для позначення сутності цього чинника вважаємо цілком правомірним використовувати поняття відданості, лояльності), так і способи її формування.

виникає схильність включатися у граничні форми поведінки” [23, с. 162], коли пасивні, за визначенням атомізовані індивіди стають схильними до участі у масових, зокрема, у тоталітарних рухах, які за певних умов призводять до встановлення тоталітарних режимів. Взаємозв’язок між психологією мас та різноманітними формами тоталітаризму розглянув і В. Райх, на думку якого, при всіх тоталітарних системах психологічні структури характеру мас мають подібні риси: небажання брати на себе відповідальність та виявляти ініціативу [24]. Згідно з поглядами К. Г. Юнга, індивідам у такому суспільстві притаманні нестабільність, незахищеність та навіюваність [25, с. 44–50].

Варто зважати, що масове суспільство як суспільство атомізованих індивідів виникає внаслідок порушення соціальних зв’язків на особистісному рівні, між суспільними групами, зв’язків суспільства та держави, чим тоталітарна влада і користується, централізуючи відповідні взаємини і залежність від неї громадян. Серед інших об’єктивних або історичних чинників соціальної атомізації визначальну роль відіграє маргіналізація, яка на суспільному рівні пов’язана із соціально-економічними змінами і зазвичай передує атомізації. Слабкі автономні зв’язки і відносини спричиняють відчуження індивідів, що підвищує готовність людей брати участь у масових рухах, які надають можливість виразити невдоволення чи проголосити обіцянки покращення соціального становища. Це пояснює наше твердження про те, що атомізовані люди є легко мобілізовуваними та підконтрольними.

Варто зауважити, що на момент установлення тоталітарної влади її контроль не є всеохопним, що вимагає особливих методів його запровадження для подальшого ствердження влади. Найпопулярнішими з таких методів ми вважаємо залякування, культивування „зручних” рис суспільної свідомості (а саме: орієнтацію назовні, знеособленість, прагнення уникати вибору та відповідальності, пристосовуваність, конформізм, ксенофобію, ірраціональність, прагнення підпорядковуватися сильному лідеру та ототожнювати себе з ним), а також переважання емоційного сприйняття (що є суттєвим для управління тоталітарним суспільством, оскільки дозволяє уникати аргументації впроваджуваних ідей, зменшує рівень критичного сприйняття населенням дій лідерів та політичних процесів у цілому). Водночас ці особливості є доволі узагальненими і, враховуючи індивідуальні психологічні відмінності членів колективного об’єкта, слід зважати на початкову потребу їх уніфікації. Таке завдання для тоталітарного суб’єкта є досяжним, оскільки виникнення ситуації тоталітарності правління означає, що його об’єкти вже мають набір рис, що дозволило їм підтримувати (або не опиратися) встановлення тоталітарної влади в межах державного режиму (що виходить за межі авторитарних диктатур, які обмежуються відсутністю опору системі) або ж бути залученими у тоталітарну спільноту (секту) за власною згодою <sup>6</sup>.

<sup>6</sup> Примусове залучення у рух або секту також є можливим, проте за відсутності лояльності до відповідних владних суб’єктів правління не стане тоталітарним через відсутність тотального контролю.

В ситуації так званої зовнішньої появи тоталітаризму, коли риси атомізованих індивідів є недостатньо сформованими, соціально-психологічні аспекти його подальшого функціонування можуть бути пояснені, наприклад, за допомогою підходів Б. Беттельгейма або А. Фрейд. Спираючись на їхні ідеї, є сенс стверджувати: пристосування до вимог тоталітаризму передбачає те, що система, суб'єкт терору сприймається об'єктом як джерело захисту, з паралельним намаганням раціоналізувати його дії і наміри, що гарантує, з одного боку, їх передбачуваність, з іншого боку, схвалення та прийняття індивіда спільнотою/системою (які є значущими прагненнями) і веде до ототожнення з нею.

Зауважимо, що у статті тоталітаризм визначається за сукупністю ознак у межах класифікації політичних режимів. Водночас реалізація кожного тоталітарного „проекту” на рівні держави передбачає наявність певних відхилень від теоретичної моделі (зокрема, критично налаштованих громадян, які ставали об'єктами репресій, або нездатності режиму контролювати певні форми міжособистісної комунікації). Водночас такі відхилення не стільки через кількісний вимір, скільки через способи їх придушення не заперечують тоталітарність режиму і відповідну тотальність контролю.

Отже, однією зі сутнісних рис, культивованих у тоталітарному суспільстві, є конформізм, знижена критичність в осмисленні суспільних і політичних процесів та впроваджуваних ідей. Подібна некритичність, на думку К. Поппера, властива саме для закритого недемократичного суспільства [26, с. 13]. В. Корнхаузер писав про цю особливість як про пристосування, яке відбувалося через прагнення подолати невпевненість у суспільному становищі [23]. Також варто зважати, що у тоталітарному суспільстві конформізм пов'язаний безпосередньо із прагненням уникати відповідальності. І те, що держава привласнює собі всі виняткові цілі суспільства, має подвійний ефект. З одного боку, це задовольняє громадян, які уникають особистої відповідальності за прийняті рішення, проте, з іншого боку, влада нав'язує певний спосіб поведінки та навіть мислення. У такому контексті, як зазначають учені, створюються нові норми моралі, здійснюється вплив на „масово вироблену уяву” та „монологічну свідомість” [27, с. 344], формується „тотальна однодумність” або „морально-політична єдність суспільства” [28, с. 35]<sup>7</sup>. І тут необхідно звернути увагу на таку особливість конформізму, що забезпечує притаманну тоталітаризму тотальність, якою є не лише згода із запропонованими ідеями, нормами, стандартами, але й переконаність у їх правильності. Як наслідок, саме конформізм певним чином призводить до вироблення інтелектуального шаблону, до підкорення поліцейським організаціям, до ксенофобії і ворожості, сприяючи при цьому екстремізму [22]. А негативне ставлення до альтернативних поглядів, так звану полярність тоталітарного мислення,

<sup>7</sup> Унаслідок того, що громадяни думають переважно так, як потрібно владі, відчуття пригноблення у тоталітарних країнах не є таким сильним, як вважають люди, які живуть за умов лібералізму [29].

спричиняє відчуття єдності, надмірна ідентифікація зі спільнотою. Такий колективізм (або антиіндивідуалізм), необхідний для реалізації ідеологічних настанов, цілком відповідає прагненням наслідування, підпорядкування, схильності до некритичності, властивим для атомізованих індивідів. До того ж, це дозволяє владі видавати вузькогрупові (або державні) інтереси за власні інтереси громадян. Отже, через це підтримку відчуває втручання держави у різноманітні суспільні сфери, в тому числі приватні. У свою чергу, це легітимізує масовий терор, спрямований не лише на усунення опозиції режиму, але і на залякування населення, яке не чинить опору режиму. Тобто, масовий терор у тоталітарній державі (поверховий розгляд якого може обмежуватись акцентом на силовому примусі для усунення опору) спрямовується не лише проти реальних чи уявних опонентів режиму, але й використовується як засіб управління суспільством, на відміну від вибіркового терору в авторитарній державі, коли репресії спрямовані проти опозиції, дії якої загрожують політичній системі. При цьому, для виправдання масових репресій, а також жорстких методів управління і обмеження свободи особистості використовується створення так званого образу ворога, який дозволяє об'єднати населення, підсилює лояльність до своєї спільноти та водночас пояснює за необхідності наслідки можливих прорахунків влади, що підсилюється ксенофобією. Ксенофобія є іншою суттєвою рисою так званого тоталітарного типу, сприяючи застосуванню державою терору, звернення до якого не потребує об'єктивних причин або провокації [30, с. 265]. Загалом, особливістю тоталітарних репресій є те, що коли тоталітарна культура стає панівним елементом соціальної системи, відбувається послаблення фізичного терору, проте роль ненасильницького або морального терору зберігається.

Попри визначну роль масового терору, саме ідеологічний монізм у тоталітарній державі дозволяє єдиній партії монополізувати владу і, понад те, здобувати підтримку населення, коли тоталітарна ідеологія, яка пропонує принципи функціонування нового суспільства, є єдиним світоглядним орієнтиром, засобом мобілізації населення та легітимації режиму. Переконати громадян у доцільності монізму партії, яка пропонує загальнодержавну ідеологію, та в правильності тверджень цієї ідеології можна тільки, заборонивши плюралізм ідей, коли альтернативність становить потенційну опозиційність і коли плюралізм думок стає загрозою режиму. Насамперед такий монізм досягається шляхом ідеологічного контролю, для чого тоталітаризм використовує пропаганду, індоктринацію та методи політичної соціалізації, коли індивіди опановують форми політичної поведінки, суспільні норми та цінності.

Про тоталітарну пропаганду, як і про методи пропаганди масової, написано доволі багато. Отже, аби не повторювати інші дослідження, зауважимо, виходячи за межі інтерпретації суто зовнішніх методів контролю, що оскільки за інституційним підходом оцінювання політиків і політичних інститутів є одним з чинників формування довіри, тоталітарна влада, не ризикуючи формуванням „самостійних” оцінок громадян, пропонує „власне оцінювання”. Тобто, тоталітарна пропаганда має виконувати завдання,

що стосуються поширення впливу не лише на переконання, яких людина дотримується згідно з поглядами, прийнятими у суспільстві, але й на сферу фактів [29]. Отже, не лише емоційні, суб'єктивні судження, але і формальні показники є суттєвими для такої оцінки<sup>8</sup>, тому зміст пропаганди передбачає викривлену інформацію, зокрема, перебільшення досягнень режиму.

Загалом властиве для тоталітаризму обмеження інформації шляхом цензури, як в освітньому процесі, так і в суспільній комунікації, насамперед пов'язане з недиверсифікованістю інформаційних джерел<sup>9</sup>. Аналогічно до того, як у багатьох наукових працях з використанням різних формулювань пишуть, по суті, про ідеологічний, партійний монізм, у статті пропонується термін „інформаційний монізм” на позначення згаданої вище недиверсифікованості і наявності єдиного центрального джерела інформації, визначення держави як монополіста права на (політичну) цензуру. Відповідно, централізація пропагандистської діяльності через партійно-державний контроль із усуненням усіх альтернативних джерел інформації, коли держава має монополію на інформування, що перебуває у цілковитій залежності від ідеологічних настанов, дозволяє ефективно досягати цілей тоталітаризму.

У контексті розгляду феномену довіри варто зазначити, що в теорії поінформованість суспільства, його політична обізнаність є сприятливим чинником довіри до влади. Отже, обмеженням інформації з одночасним нав'язуванням інформації схваленої влада досягає не лише мети цензурної політики, усунення опору або впровадження ідеології, але і формує довіру з боку населення (свідомо чи неусвідомлено). Тому дієвість тоталітарної пропаганди, подекуди її заміна ідеологічною обробкою, спрямованою на формування тотальної відданості, виступає психологічною основою тоталітарного панування.

Іншим потужним засобом контролю є політична соціалізація, якість та особливості якої справляють визначальний вплив на збереження політичної системи. Ефективність політичної соціалізації переважно залежить від ефективності дії її інститутів, зокрема, сім'ї, системи освіти, державних організацій, засобів масової інформації тощо. Загалом, саме прагнення впровадити у суспільстві нову систему цінностей відрізняє тоталітарні диктатури від інших. Зважаючи на потреби режиму, влада справляє вплив на ціннісно-нормативний аспект соціальної адаптації, коли відбувається опанування так званих еталонних культурних цінностей, які орієнтують на некритичну асиміляцію та чітке відтворення усталених норм. Наприклад, Х. Арендт писала, що коли відбувалося становлення тоталітарних режимів,

<sup>8</sup> Враховуючи обидві теорії, які пояснюють походження довіри культурними або ж інституційними чинниками, ми схильні вважати, що попри позірну відсутність „оцінки інститутів”, яка могла б сформувати довіру до них, тоталітарне правління використовує, окрім упровадження цінностей, емоційного контексту, і нав'язування оцінок інституційної ефективності. Тобто, в цьому вимірі формування довіри відбувається опосередковано, через пропаганду і, відповідно, цензуру, які спрямовані на переконаність у правильності ладу.

<sup>9</sup> Водночас спостерігаються суттєві відмінності поінформованості широких верств населення та керівної ланки партії, про що, зокрема, писав М. Восленський [31].

„вони починали діяти за системою цінностей, яка настільки відрізняється від усіх інших, що жодна із застосовуваних нами категорій – чи то будуть категорії моралі, традиції, справедливості чи просто здорового глузду – не можуть допомогти зрозуміти лінію їхньої поведінки, дати їй оцінку чи передбачити її” [32, с. 562]. З іншого боку, щоб люди приймали необхідні для тоталітаризму цінності, потрібно переконати їх, що таких цінностей вони дотримувалися і раніше, але їх інтерпретація була неправильною. Ефективним засобом тут є використання слів із новими значеннями, що є однією з найхарактерніших особливостей інтелектуального клімату тоталітаризму. Крім того, певні офіційні цінності мають бути обґрунтовані, члени суспільства повинні розуміти взаємозв'язок між засобами та метою. Таким чином, людей потрібно переконувати не лише у правомірності мети, але й у необхідності конкретних шляхів її досягнення. Відтак уможливується мобілізація населення на реалізацію сформульованої в ідеології мети.

Оскільки, як неодноразово зазначено, тоталітарна влада потребує не лише усунення опору з боку населення, але й висловлення лояльності до режиму у формі активної підтримки, що має формувати ілюзію долученості особи до ширших суспільних процесів, принциповим аспектом тоталітарного контролю вважаємо мобілізацію режимом населення на свою підтримку за допомогою створених та контрольованих ним проміжних груп (як заміників інститутів громадянського суспільства). Створення масових організацій та примусове залучення у них індивідів, у поєднанні із заборонаю інших політичних об'єднань, є тим суттєвим кроком тоталітарного режиму, який усуває загрозу альтернативних режимів осередків ідеологічного впливу на населення. Створити роз'єднане суспільство, тобто, мінімізувати довіру на мікрорівні, можна саме за допомогою заходів з недопущення автономності діяльності, заборони неконтрольованих тоталітарною владою організацій, які можуть виступати посередниками між індивідами та державою та сприяти реалізації тих інтересів населення, що суперечать меті тоталітарного правління. Іншими словами, збереження атомізованого суспільства за допомогою заходів, спрямованих на недопущення автономності діяльності організацій та об'єднань громадян, їх підконтрольність владі, виступає єдиною умовою самого їх існування. Відтак це підсилює довіру до централізованої влади<sup>10</sup> і водночас послаблює або усуває довіру в межах середніх соціальних груп, зв'язки в яких держава намагається контролювати.

Відповідна вимога лояльності, нав'язувана, зокрема, дітям, залученим у молодіжні організації партії, в поєднанні з масовим терором (який означає загрозу репресій для всіх, без винятку, громадян) і заохоченням доносів,

<sup>10</sup> Беручи до уваги роль очікувань у формуванні політичної довіри, наведемо твердження про те, що „у певному сенсі громадяни авторитарних країн, загалом демонструючи низький рівень міжособистісної довіри, „довіряють” уряду прийняти” складні рішення. Це просто означає, що громадяни усвідомлюють і впевнені, що конкретні інститути держави приймуть рутинізоване рішення, і тому на державу можна покластися, що вона діятиме дуже конкретно і, що найважливіше, очікувано [12].

послаблює міжособистісну довіру у тоталітарному суспільстві, навіть у межах малих соціальних груп. Це, у свою чергу, сприяє консолідації прибічників режиму (які відкрито висловлюють схвалені владою переконання) і водночас призводить до роз'єднаності його потенційних опонентів, які не мають змоги ані висловлювати альтернативні погляди, ані створювати альтернативні (до керованих державою) об'єднання.

Отже, вкрай значущим для дослідження є акцент на тому, що у тоталітаризмі тотальний контроль, сприяючи штучному формуванню політичної довіри, послаблює при цьому довіру міжособистісну (і, загалом, генералізовану). Доводить цю тезу посилення, за трансформації режиму, неформальних суспільних відносин, які спираються на довіру і заміщують формальні зв'язки, регульовані державою; на відміну від попереднього режиму, де поряд з формуванням довіри до вождя, політиків та формально закріплених політичних інститутів тоталітарна влада шляхом терору, заохочення доносів мінімізує довіру до інших членів суспільства. Отже, якщо в демократії, наприклад, абсентеїзм [33, с. 55] супроводжується переважанням особистої довіри над інституційною, то у тоталітаризмі влада зацікавлена у переважанні інституційної довіри над особистою, що водночас безпосередньо корелює з політизацією всіх суспільних сфер. Продовжимо ці міркування аналогією про переважання довіри до неформальних інститутів над довірою до формальних<sup>11</sup>. Водночас такий тип довіри є доволі специфічним і з початком трансформації режиму (як це було, наприклад, у СРСР 1950-х рр.) довіра до політичних інститутів суттєво знижується<sup>12</sup>. Як показав досвід, з розвитком неформальних відносин на постсоціалістичному просторі, ухилянням громадян від взаємодії з державою у період так званого комуністичного авторитаризму (що якраз і свідчило про зміну режиму і відповідне послаблення рис тоталітарної свідомості) відбувався розвиток автономних суспільних зв'язків і переважання міжособистісної довіри у сферах, неконтрольованих політичною владою.

Зокрема, вважаємо, що сутність гібридного режиму якраз і полягає у переважанні неформальних інститутів над формальними<sup>13</sup>, акцентуючи увагу на їх заміщуючому і доповнюючому типах<sup>14</sup>.

У межах цієї дискусії варто зважати на множинність визначень і типологізацій авторитаризму з відповідним виокремленням гібридних політичних режимів, які, зокрема, встановлено у процесі демократизації. Попри те, що в чистому вигляді авторитарне правління не потребує

<sup>11</sup> Неформальними інститутами варто вважати прийняті у суспільстві неписані правила, які створено, популяризовано та насаджено поза офіційно санкціонованими каналами [34]. Г. Хелмке та С. Левіцкі пропонують визначення неформальних інститутів, яке одночасно охоплює максимально можливу кількість неформальних правил та є доволі вузьким для того, щоб відокремлювати неформальні правила від неінституційних неформальних явищ [34].

<sup>12</sup> Зокрема, наведемо тезу Р. Роуза і В. Мішлера про те, що громадяни комуністичної держави для забезпечення матеріальних та емоційних потреб покладаються на міжособистісні відносини та зв'язки, що захищають їх від репресивної держави [35–37].

<sup>13</sup> Наприклад, Ю. Мацієвський пише про такі притаманні гібридному режиму риси, як конкурентні вибори та домінування неформальних інститутів над формальними [38, с. 16].

<sup>14</sup> Якщо використовувати термінологію Г. Хелмке і С. Левіцкі.

довіри, її рівень у транзитних державах певним чином визначає перебіг демократичних трансформацій. Загалом, початково у посттоталітарних суспільствах (зокрема посткомуністичних, які є найбільш досліджуваними) довіра до політичних, у т. ч. демократичних, інститутів є низькою. У політичній науці наявні спроби пояснити низький рівень політичної довіри у суспільствах, що демократизуються (аналогічно до пояснення походження політичної довіри в усталених демократіях, побудованого навколо дебатів „культуралізм” проти „інституціоналізму” [36]), через культурні змінні. Тобто, прихильники культурного підходу, вважаючи довіру чинником демократизації, намагаються запропонувати „культурну” революцію. Водночас прихильники інституційного підходу стверджують, що зміна політичних, економічних чи соціальних інститутів одразу приведе до зміни суспільного сприйняття і, відповідно, до демократії [12]. Водночас, якщо, згідно з культурними теоріями, авторитарні цінності притаманні більшості членів суспільств і змінюються повільно, то інституційні теорії пояснюють невисоку політичну довіру, підкреслюючи складнощі демократичного транзиту і брак досвіду функціонування демократичних інститутів. Попри це, культурні й інституційні теорії суттєво різняться у змалюванні динаміки довіри у транзитних суспільствах. Культурно детермінована політична довіра, укорінена у соцієтальних нормах, сформованих у процесі соціалізації, призводить до того, що сформувати довіру до нових демократичних інститутів доволі складно [39–41]. На противагу цьому, за інституційною теорією, довіру до нових демократичних інститутів, визначену інституційною ефективністю, спричиняють економічне зростання, відмова від репресивних і корупційних дій, тобто ті досягнення, які можливі у короткостроковому періоді [36, с. 33]. Отже, особливість посттоталітарних суспільств, які звикли покладатися не на репресивну державу, а на соціальні, міжособистісні зв'язки (як, наприклад, у Радянському Союзі 1960–1980 рр.), полягає у тому, що політичну довіру тут формує і міжособистісна довіра, й інституційна ефективність, а також оцінка й економічної, і політичної ефективності.

Зокрема, пояснюючи формування довіри у посткомуністичних країнах, вчені стверджують, що довіра до інститутів залежить від їх діяльності. Щодо специфічності такого оцінювання, зазначимо суттєву особливість. Наприклад, у посткомуністичних країнах після запровадження демократичних політичних інститутів громадяни подекуди довіряють їм, незалежно від оцінки діяльності, лише тому, що ці інститути засновано на верховенстві права (тобто, на противагу досвіду обмеження верховенства права в минулому) [42]<sup>15</sup>. Отже, там, де мала б оцінюватись інституційна ефективність, роль відіграє ціннісний чинник. До того ж, формальне дотримання демократичних принципів слугує як зовнішній легітимації, так і відчуттю причетності громадян, що потенційно підсилює інституційну довіру.

<sup>15</sup> Це спостереження свідчить про те, що оцінка результатів діяльності і, зокрема, економічних показників може бути більш значущою для громадян, які живуть в усталених демократіях, де вона більш актуальна для людей, ніж цінності, що підтримують інститути [12; 36; 43–44].



Окрім того, оцінка економічної ефективності політичних інститутів подекуди відіграє ледь не визначальну роль у формуванні довіри до них з боку транзитного суспільства. Зокрема, у працях з теми зазначено, що, незважаючи на зниження з 1990-х років рівня політичної довіри в розвинених демократіях унаслідок критичного ставлення громадян до влади [7; 40–41; 45–48], в авторитарних суспільствах спостерігається вищий рівень довіри до державних інститутів [49–51], спричиненої їх економічним успіхом [52]. Тобто, досліджуючи транзитні суспільства, варто брати до уваги праці, які розглядають зміцнення довіри до авторитарних режимів через задоволеність економічним управлінням і навпаки [12; 53]. Деякі вчені навіть стверджують про кореляцію між рівнем довіри у постсоціалістичних країнах і рівнем ВВП [36, с. 47]. Отже, використовуючи інституційні теорії і враховуючи, що соціальний вимір політичного транзиту передбачає розвиток спільних цінностей і норм для співпраці [54], для пояснення довіри у транзитних країнах не варто недооцінювати роль економічної і соціальної ефективності [55].

Інший вектор дослідження політичної довіри в авторитарних умовах передбачає врахування того, що, як показують дані *World Values Survey*, недемократичні інститути або відсутність демократії не можуть бути наслідком низької політичної довіри. Відповідно, використовуючи поняття „криза демократії” для усталених або новостворених демократій, учені стверджують, що демократизація не обов’язково породжує політичну довіру [36; 56].

Не можемо нехтувати також тим, що, попри сутнісну відмінність держав, транзитних від тоталітарних, зі становленням автономних, неконтрольованих державою суспільних зв’язків (які передбачають посилення міжособистісної і соціальної довіри), беручи до уваги те, що „участь в організаціях громадянського суспільства визначає нижчий рівень довіри до уряду”, подекуди у гібридних режимах для уникнення критичності з боку громадянського суспільства „довірчі відносини, які складаються в таких контекстах між активістами та представниками держави, є клієнтелістськими та патерналістськими” [12], що спричиняє уявлення суспільства про відповідну взаємодію як корупційну і, таким чином, знижує довіру і до формальних політичних інститутів, і до організацій громадянського суспільства.

У ширшому контексті зауважимо, що саме корупція, яка є неформальним інститутом, ефективним, „коли за допомогою офіційних (формальних) інститутів досягти бажаного результату економічно нерозважливо” [57], є чинником зниження політичної довіри у посткомуністичних країнах. Корупція і непрозорість функціонування політичних інститутів, відповідно, визначають їх оцінку громадянами, що і пояснює ситуацію низької довіри. Корупційними засобами здобуття, утримання, посилення влади є „купівля” політичної підтримки та лояльності за допомогою підкупу виборців, використання таких неформальних інститутів, як клієнтелізм, кооптація, „патронажна політика” [58, с. 5]; вплив на контрольні, наглядові, інші

органи; плата за прийняття певних політичних рішень органами державної влади; приватне фінансування політичних партій та виборчих кампаній в обмін на обіцянки доступу до ресурсів, створення переваг для бізнесу тощо [58, с. 5]. Водночас до послаблення інституційної довіри призводить розвиток неформальних мереж еліт [59, с. 37], коли у гібридному режимі часто недемократичні неформальні інститути, а саме: корупція, клієнтелізм, непотизм, неформальні пакти між політичними гравцями – безпосередньо впливають на процес прийняття політичних рішень [38, с. 17].

Отже, доходимо висновку, що з об'єктивних причин неусталеності формальних демократичних інститутів та через сталість рис суспільної свідомості, сформованої в умовах державного контролю над усіма сферами соціальної та політичної взаємодії, у транзитних суспільствах зазвичай доволі розвиненими є неформальні зв'язки, які заміщують старі формальні відносини. Ця ситуація має витоки з тоталітарного минулого, коли тотальний контроль потребує і цілеспрямовано формує політичну довіру, послаблюючи при цьому довіру міжособистісну (і, загалом, генералізовану), а подальша відмова від його тотальності веде до зміни режиму, попри те, що у державі протягом певного періоду може зберігатися партійний монізм, вождизм, політична цензура або контроль над економікою. Таким чином, зменшення репресивного контролю, насамперед внутрішнього, спричиняє збільшення критичності громадян у ставленні до влади, що поєднується з поступовою диверсифікацією джерел інформації та посиленням міжособистісних відносин, не контрольованих державою. У свою чергу, критичне ставлення до влади (та політичних інститутів), визнання її прорахунків та можливість вибудовувати соціальні зв'язки, які є ефективнішими у задоволенні потреб громадян, ніж встановлені державою формальні механізми, веде до зниження довіри до формальних інститутів.

Відповідно, можемо стверджувати, що паралельно з демократизацією політичного режиму, послабленням державного контролю та розвитком неформальних політичних інститутів відбувається трансформація властивого для тоталітаризму інверсійного зв'язку міжособистісної і політичної довіри. У суспільстві виникає потреба покладатися на надійніші неформальні відносини, і подальша зміна режиму, закономірно, відбувається в умовах збереження стійких неформальних інститутів. Так, їх функціонування у транзитному або гібридному режимі може бути таким саме ефективним, як і впровадження формальних інститутів демократії. Це пояснює невисокий рівень політичної довіри і зростання рівня соціальної довіри, що зазвичай має вузький радіус і поєднується з недовірою до представників інших спільнот. Водночас надання переваги неформальним способам політичної і загалом суспільної взаємодії послаблює формальні демократичні інститути і, таким чином, знижує до них довіру, створюючи замкнене коло. Така ситуація, зокрема, у посткомуністичних суспільствах має суттєве значення для подальших демократичних трансформацій, і її вивчення, як і відповідна розробка та імплементація політик, потребує врахування того, що чинники довіри до нових демократичних інститутів суттєво відрізняються

від чинників в усталених демократіях і значною мірою залежать від їх економічної ефективності, культурних особливостей суспільства і, певною мірою, від сформованих попередньою владою стереотипів.

### Бібліографічні посилання<sup>\*</sup>

1. Tom W., van der Meer G. Political Trust and the „Crisis of Democracy”. *Oxford Research Encyclopedia of Politics*, 2017. URL: <https://doi.org/10.1093/acrefore/9780190228637.013.77>
2. Miller A. Political issues and trust in government: 1964–1970. *American Political Science Review*. 1974. No. 68. P. 951–972.
3. Zmerli S. Political Trust. In: Michalos A. C. (eds). *Encyclopedia of Quality of Life and Well-Being Research*. Springer, Dordrecht, 2014. 7347 p.
4. Довіра соціальна. *Енциклопедія сучасної України*. URL: <http://www.esu.com.ua/article-20476>
5. Almond G., Verba S. The Civic Culture. Political attitudes and democracy in five nations. Princeton : Princeton University Press, 1963.
6. Marien S. The effect of electoral outcomes on political trust: A multi-level analysis of 23 countries. *Electoral Studies*. 2011. No. 30 (4). P. 712–726.
7. Easton D. A re-assessment of the concept of political support. *British Journal of Political Science*. 1975. No. 5 (4). P. 435–457.
8. Sztopka P. Trust. A Sociological Theory. Cambridge, 1999.
9. Fukuyama F. Trust. The social virtues and the creation of prosperity London : Hamish Hamilton, 1995.
10. Шайгородський Ю. Довіра як політико-психологічний феномен. *Політичне життя*. 2021. № 4. С. 63–69.
11. Braithwaite V., Braithwaite J. An evolving compliance model for tax enforcement. In: N. Shover, & J. P. Wright (Eds.). *Crimes of privilege*. Oxford : Oxford University Press, 2000.
12. Rivetti P., Cavatorta F. Functions of political trust in authoritarian settings. 2013. URL: [doras.dcu.ie/23177/1/04-Chapter4%20Rivetti%20Cavatorta%20-%20Functions%20of%20political%20trust%20in%20authoritarian%20settings\\_LdB.pdf](https://doras.dcu.ie/23177/1/04-Chapter4%20Rivetti%20Cavatorta%20-%20Functions%20of%20political%20trust%20in%20authoritarian%20settings_LdB.pdf)
13. Friedrich C. J., Brzezinsky Z. K. Totalitarian dictatorship and autocracy. New York : Frederick A. Praeger, Inc., Publisher, 1962. 346 p.
14. Арон Р. Демократія і тоталітаризм. *Філософія політики*. У 4 т. / упоряд.: В. П. Андрущенко (кер.) та ін. Київ : Знання, 2003. С. 183–195.
15. Юнг К. Г. Психологія несвідомого. ЦУЛ, 2002. 404 с.
16. Curtis M. Totalitarianism. New Brunswick-New York : Transaction Books, 1979. 128 p.
17. Shapiro L. Totalitarianism. New York : Praeger, 1972. 144 p.
18. Чабанна М. Авторитаризм і тоталітаризм. Уявна подібність та сутнісна різниця. *Політичний менеджмент*. 2003. № 2. С. 83–92.
19. Бруно Беттельхайм. О психологической привлекательности тоталитаризма. / *Асоціація європейських журналістів*. URL: <http://aej.org.ua/history/1067.html>
20. Арендт Х. Джерела тоталітаризму. Київ : Дух і літера, 2002. 539 с.
21. Lederer E. The Stale of the Masses: The Threat of the Classless Society. New York : W. W. Norton, 1967. 245 p.

<sup>\*</sup> Уніфіковані локатори ресурсів (URL-адреси) в бібліографічному списку посилань наведені за датою надходження рукопису статті до редакції.

22. Фромм Е. Втеча від свободи. Харків : Книжковий Клуб „Клуб Сімейного Дозвілля”, 2019. 288 с.
23. Корнхаузер В. Політика масового суспільства. *Політологічні читання*. 1992. № 1. С. 151–211.
24. Reich W. *The Mass Psychology Of Fascism*. New York : Orgone Institute Press Inc., 1946. 182 p.
25. Юнг К. Г. Синхронистичність. Київ, 1997. 320 с.
26. Поппер К. Р. Відкрите суспільство та його вороги. Т. 1. Київ : Основи, 1994. 444 с.
27. Тоффлер Е. Третя хвиля. Київ : Всесвіт, 2000. 480 с.
28. Валіцький А. Марксизм і стрибок у царство свободи: історія комуністичної утопії. Київ : Всесвіт, 1999. 509 с.
29. Гаск Ф. Шлях до рабства. Київ : Наш формат, 2022. 208 с.
30. Чабанна М. Засоби формування нового типу особистості у тоталітарному суспільстві. *Наукові записки НАУКМА*. Т. 20. Спеціальний випуск. 2002. С. 264–267.
31. Voslenskii M. *Nomenklatura: The Soviet Ruling Class*. Doubleday, 1984. 455 p.
32. Рюс Ж. Поступ сучасних ідей. Панорама новітньої науки. Київ : Основи, 1998. 669 с.
33. Зеленько Г. Подолання кризи інституційної довіри як передумова розвитку соціального капіталу. *Політика суспільних реформ: стратегія, механізми, ресурси* : 36. наук. праць / за ред. О. О. Рафальського, О. М. Майбороди. ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2018. С. 38–67.
34. Helmke G., Levitsky S. *Informal Institutions and Comparative Politics: A Research Agenda*. Cambridge University Press. 2004. Vol. 2. No. 4. P. 725–734.
35. Mishler W., Rose R. Trust, distrust and skepticism: Popular evaluations of civil and political institutions in post-communist societies. *The Journal of Politics*. 1997. No. 59 (2). P. 418–451.
36. Mishler W., Rose R. What Are the Origins of Political Trust? Testing Institutional and Cultural Theories in Post-communist Societies. *Comparative Political Studies*. February 2001. Vol. 34. No. 1. P. 30–62.
37. Rose R., Mishler W., Herpfer C. *Democracy and Its Alternatives: Understanding Post-Communist Societies*. Baltimore : John Hopkins University Press, 1998.
38. Мацієвський Ю. У пастці гібридності: зигзаги трансформації політичного режиму в Україні (1991–2014 рр.) Чернівці : Книги-XXI, 2016. 277 с.
39. Dahl R. *Dilemmas of Pluralist Democracy* (New Haven : Yale University Press, 1982), 138–150.
40. Pharr S. J., Putnam R. D. *Disaffected Democracies: What's Troubling the Trilateral Countries?* Princeton, NJ : Princeton University Press, 2000.
41. Pharr S. J., Putnam R. D. and Dalton R. A. A quarter century of declining confidence. *Journal of Democracy*. 2000. No. 11 (2). P. 5–25.
42. Diamond L. *Developing Democracy: Toward Consolidation*. Baltimore, MD : Johns Hopkins University Press, 1992.
43. Przeworski A., Alvarez J., Cheibub J., Limongi F. What makes democracies endure? *Journal of Democracy*. 1996. No. 7 (1). P. 39–55.
44. Rothstein B. Creating political legitimacy: Electoral democracy versus quality of government. *American Behavioral Scientist*. 2009. No. 53 (3). P. 311–330.
45. Crozier M., Huntington S., Watanuki J. *The Crisis of Democracy*. New York : New York University Press, 1975. 212 p.
46. Dalton R. A. Value change and democracy, in S. J. Pharr and R. D. Putnam (eds.). *Disaffected Democracies*. Princeton : Princeton University Press, 2000. P. 252–269.

47. Hetherington M. J. *Why Trust Matters: Declining Political Trust and the Demise of American Liberalism*. Princeton, NJ : Princeton University Press, 2006.
48. Norris P. (ed.) *Critical Citizens: Global Support for Democratic Government*, Oxford : Oxford University Press, 1999.
49. Wang Z. Political trust in China: Forms and causes. *Legitimacy: Ambiguities of Political Success or Failure in East and Southeast Asia*. Singapore : World Scientific, 2005. P. 113–39.
50. Wang Z. Before the emergence of critical citizens: Economic development and political trust in China. *International Review of Sociology*. 2005. No. 15 (1). P. 155–171.
51. Wang Z., Dalton R. J., Shin D. C. Political trust, political performance, and support for democracy. *Citizens, Democracy, and Markets Around the Pacific Rim*. Oxford : Oxford University Press, 2006. P. 135–155.
52. Teorell J. *The Determinants of Democratization*. Oxford : Oxford University Press, 2010.
53. Kim S. Public trust in government in Japan and South Korea: Does the rise of critical citizens matter? *Public Administration Review*. 2010. No. 70 (5). P. 801–810.
54. Offe C. *Designing institutions for East European transitions*. Wien : Institut für Höhere Studien (IHS), Wien, 1994. URL: [http://www.ssoar.info/ssoar/bitstream/handle/document/26717/ssoar-1994-offe-designing\\_institutions\\_for\\_east\\_european.pdf?sequence=1](http://www.ssoar.info/ssoar/bitstream/handle/document/26717/ssoar-1994-offe-designing_institutions_for_east_european.pdf?sequence=1)
55. Boda Z., Medve-Bálint, G. Does Institutional Trust in East Central Europe Differ from Western Europe? *European Quarterly of Political Attitudes and Mentalities*. 2014. No. 3 (2). P. 1–17. URL: <https://nbn-resolving.org/urn:nbn:de:0168-ssoar-385164>
56. Della Porta D. *Can Democracy Be Saved*. Oxford : Polity Press, 2013.
57. Динаміка політичного режиму в Україні (прогнозний аспект) / за заг. ред. д. політ. н. О. А. Фісуна ; РФ НІСД у м. Харкові. Харків : Золоті сторінки, 2011. 116 с.
58. Політична корупція в Україні: суб'єкти, прояви, проблеми протидії. *Національна безпека і оборона* / Центр Разумкова. 2009. № 7. С. 2–42.
59. Arpad T. Institutional trust in the context of post-communist democratic consolidation. *Politikon: The IAPSS Journal of Political Science*. 2005. No. 9. P. 36–51.

### References

1. Tom W., van der Meer G. Political Trust and the „Crisis of Democracy”. *Oxford Research Encyclopedia of Politics*, 2017. URL: <https://doi.org/10.1093/acrefore/9780190228637.013.77>
2. Miller A. Political issues and trust in government: 1964–1970. *American Political Science Review*. 1974. No. 68. P. 951–972.
3. Zmerli S. Political Trust. In: Michalos A. C. (eds). *Encyclopedia of Quality of Life and Well-Being Research*. Springer, Dordrecht, 2014. 7347 p.
4. Dovira sotsialna. *Entsyklopediia suchasnoi Ukrainy*. URL: <http://www.esu.com.ua/article-20476> (Social trust).
5. Almond G., Verba S. *The Civic Culture. Political attitudes and democracy in five nations*. Princeton : Princeton University Press, 1963.
6. Marien S. The effect of electoral outcomes on political trust: A multi-level analysis of 23 countries. *Electoral Studies*. 2011. No. 30 (4). P. 712–726.
7. Easton D. A re-assessment of the concept of political support. *British Journal of Political Science*. 1975. No. 5 (4). P. 435–457.
8. Sztompka P. *Trust. A Sociological Theory*. Cambridge, 1999.
9. Fukuyama F. *Trust. The social virtues and the creation of prosperity* London : Hamish Hamilton, 1995.

10. Shaihorodskiy Yu. Dovira yak polityko-psykholohichniy fenomen. *Politychne zhyttia*. 2021. No. 4. S. 63–69. (Trust as a political and psychological phenomenon).

11. Braithwaite V., Braithwaite J. An evolving compliance model for tax enforcement. In: N. Shover, & J. P. Wright (Eds.). *Crimes of privilege*. Oxford : Oxford University Press.

12. Rivetti P., Cavatorta F. Functions of political trust in authoritarian settings. 2013. URL: [doras.dcu.ie/23177/1/04-Chapter4%20Rivetti%20Cavatorta%20-%20Functions%20of%20political%20trust%20in%20authoritarian%20settings\\_LdB.pdf](https://doras.dcu.ie/23177/1/04-Chapter4%20Rivetti%20Cavatorta%20-%20Functions%20of%20political%20trust%20in%20authoritarian%20settings_LdB.pdf)

13. Friedrich C. J., Brzezinsky Z. K. Totalitarian dictatorship and autocracy. New York : Frederick A. Praeger, Inc., Publisher, 1962. 346 p.

14. Aron R. Demokratsiia i totalitaryzm. *Filosofiiia polityky*. U 4 t. / uporiad.: V. P. Andrushchenko (ker.) ta in. Kyiv : Znannia, 2003. S. 183–195. (Democracy and totalitarianism).

15. Yunh K. H. Psykholohiia nesvidomoho. TsUL, 2002. 404 s. (Psychology of the unconscious).

16. Curtis M. Totalitarianism. New Brunswick-New York : Transaction Books, 1979. 128 p.

17. Shapiro L. Totalitarianism. New York : Praeger, 1972. 144 p.

18. Chabanna M. Avtorytaryzm i totalitaryzm. Uivna podibnist ta sutnisna riznytsia. *Politychnyi menezhment*. 2003. No. 2. S. 83–92. (Authoritarianism and totalitarianism. Apparent similarity and essential difference).

19. Bruno Bettelhajm. O psihologicheskoy privlekatelnosti totalitarizma. / Asociaciya yevropejskikh zhurnalistiv. URL: [aej.org.ua/history/1067.html](http://aej.org.ua/history/1067.html) (On the psychological appeal of totalitarianism)

20. Arendt X. Dzherela totalitaryzmu. Kyiv : Dukh i litera, 2002. 539 s. (Origins of totalitarianism).

21. Lederer E. The Stale of the Masses: The Threat of the Classless Society. New York : W. W. Norton, 1967. 245 p.

22. Fromm E. Vtecha vid svobody. Kharkiv : Knyzhkovyi Klub „Klub Simeinoho Dozvillia”, 2019. 288 s. (Escape from freedom).

23. Kornkhauzer V. Polityka masovoho suspilstva. *Politolohichni chytannia*. 1992. No. 1. S. 151–211. (Politics of mass society).

24. Reich W. The Mass Psychology Of Fascism. New York : Orgone Institute Press Inc., 1946. 182 p.

25. Yung K. G. Sinhronistichnost. Kiev, 1997. 320 s. (Synchronicity).

26. Popper K. R. Vidkryte suspilstvo ta yoho vorohy. T. 1. Kyiv : Osnovy, 1994. 444 s. (The open society and its enemies).

27. Toffler E. Tretia khvyliia. Kyiv : Vsesvit, 2000. 480 s. (The third wave).

28. Valitskiy A. Marksyzm i strybok u tsarstvo svobody: istoriia komunistychnoi utopii. Kyiv : Vsesvit, 1999. 509 s. (Marxism and the leap into the kingdom of freedom: the history of the communist utopia).

29. Haiiek F. Shliakh do rabstva. Kyiv : Nash format, 2022. 208 s. (The road to Serfdom).

30. Chabanna M. Zasoby formuvannia novoho typu osobystosti u totalitarnomu suspilstvi. *Naukovi zapysky NaUKMA*. T. 20. Spetsialnyi vypusk. 2002. S. 264–267. (Means of forming a new type of personality in a totalitarian society).

31. Voslenskii M. Nomenklatura: The Soviet Ruling Class. Doubleday, 1984. 455 p.

32. Rius Zh. Postup suchasnykh idei. Panorama novitnoi nauky. Kyiv : Osnovy, 1998. 669 s. (Advance of modern ideas).

33. Zelenko H. Podolannia kryzy instytutsiinoi doviry yak peredumova rozvytku sotsialnoho kapitalu. *Polityka suspilnykh reform: stratehiia, mekhanizmy, resursy* : Zb. nauk. prats / za red. O. O. Rafalskoho, O. M. Maiborody. IPIEnD im. I. F. Kurasa NAN Ukrainy 2018. S. 38–67. (Overcoming the crisis of institutional trust as a prerequisite for the development of social capital).

34. Helmke G., Levitsky S. *Informal Institutions and Comparative Politics: A Research Agenda*. Cambridge University Press. 2004. Vol. 2. No. 4. P. 725–734.

35. Mishler W., Rose R. Trust, distrust and skepticism: Popular evaluations of civil and political institutions in post-communist societies. *The Journal of Politics*. 1997. No. 59 (2). P. 418–451.

36. Mishler W., Rose R. What Are the Origins of Political Trust? Testing Institutional and Cultural Theories in Post-communist Societies. *Comparative Political Studies*. February 2001. Vol. 34. No. 1. P. 30–62.

37. Rose R., Mishler W., Herpfer C. *Democracy and Its Alternatives: Understanding Post-Communist Societies*. Baltimore : John Hopkins University Press, 1998.

38. Matsiievskiy Yu. U pasttsi hibrydnosti: zhyzhahy trasformatsii politychnoho rezhymu v Ukraini (1991–2014 rr.) Chernivtsi : Knyhy-XXI, 2016. 277 s. (Trapped in hybridity: zigzags of the transformation of the political regime in Ukraine (1991–2014)).

39. Dahl R. *Dilemmas of Pluralist Democracy* (New Haven : Yale University Press, 1982), 138–150.

40. Pharr S. J., Putnam R. D. *Disaffected Democracies: What's Troubling the Trilateral Countries?* Princeton, NJ : Princeton University Press, 2000.

41. Pharr S. J., Putnam R. D. and Dalton R. A. A quarter century of declining confidence. *Journal of Democracy*. 2000. No. 11 (2). P. 5–25.

42. Diamond L. *Developing Democracy: Toward Consolidation*. Baltimore, MD : Johns Hopkins University Press, 1992.

43. Przeworski A., Alvarez J., Cheibub J., Limongi F. What makes democracies endure? *Journal of Democracy*. 1996. No. 7 (1). P. 39–55.

44. Rothstein B. Creating political legitimacy: Electoral democracy versus quality of government. *American Behavioral Scientist*. 2009. No. 53 (3). P. 311–330.

45. Crozier M., Huntington S., Watanuki J. *The Crisis of Democracy*. New York : New York University Press, 1975. 212 p.

46. Dalton R. A. Value change and democracy, in S. J. Pharr and R. D. Putnam (eds.). *Disaffected Democracies*. Princeton : Princeton University Press, 2000. P. 252–269.

47. Hetherington M. J. *Why Trust Matters: Declining Political Trust and the Demise of American Liberalism*. Princeton, NJ : Princeton University Press, 2006.

48. Norris P. (ed.) *Critical Citizens: Global Support for Democratic Government*, Oxford : Oxford University Press, 1999.

49. Wang Z. Political trust in China: Forms and causes. *Legitimacy: Ambiguities of Political Success or Failure in East and Southeast Asia*. Singapore : World Scientific, 2005. P. 113–39.

50. Wang Z. Before the emergence of critical citizens: Economic development and political trust in China. *International Review of Sociology*. 2005. No. 15 (1). P. 155–171.

51. Wang Z., Dalton R. J., Shin D. C. Political trust, political performance, and support for democracy. *Citizens, Democracy, and Markets Around the Pacific Rim*. Oxford : Oxford University Press, 2006. P. 135–155.

52. Teorell J. *The Determinants of Democratization*. Oxford : Oxford University Press, 2010.

53. Kim S. Public trust in government in Japan and South Korea: Does the rise of critical citizens matter? *Public Administration Review*. 2010. No. 70 (5). P. 801–810.

54. Offe C. Designing institutions for East European transitions. Wien : Institut für Höhere Studien (IHS), Wien, 1994. URL: [http://www.ssoar.info/ssoar/bitstream/handle/document/26717/ssoar-1994-offe-designing\\_institutions\\_for\\_east\\_european.pdf?sequence=1](http://www.ssoar.info/ssoar/bitstream/handle/document/26717/ssoar-1994-offe-designing_institutions_for_east_european.pdf?sequence=1)

55. Boda Z., Medve-Bálint, G. Does Institutional Trust in East Central Europe Differ from Western Europe? *European Quarterly of Political Attitudes and Mentalities*. 2014. No. 3 (2). P. 1–17. URL: <https://nbn-resolving.org/urn:nbn:de:0168-ssoar-385164>

56. Della Porta D. Can Democracy Be Saved. Oxford : Polity Press, 2013.

57. Dynamika politychnoho rezhymu v Ukraini (prohnoznyi aspekt) / za zah. red. d. polit. n. O. A. Fisuna ; RF NISD u m. Kharkovi. Kharkiv : Zoloti storinky, 2011. 116 s. (Dynamics of the political regime in Ukraine (forecasting aspect)).

58. Politychna koruptsiia v Ukraini: sub'iekty, proiavy, problemy protydii. *Natsionalna bezpeka i oborona* / Tsentrazumkova. 2009. No. 7. S. 2–42. (Political corruption in Ukraine: subjects, manifestations, problems of countermeasures).

59. Arpad T. Institutional trust in the context of post-communist democratic consolidation. *Politikon: The IAPSS Journal of Political Science*. 2005. No. 9. P. 36–51.

Стаття надійшла до редакції 30.09.2023